

* Compassie verbeeld

Hoe kunst ons kan helpen de kracht van het mogelijke te zien

Hans Alma

Inleiding: De barmhartige Samaritaan door Delacroix, Hodler en Van Gogh

De parabel van de Barmhartige Samaritaan uit het Evangelie van Lucas is waarschijnlijk hét modelverhaal in onze cultuur als het om naastenliefde en compassie gaat. Het is door grote schilders verbeeld, * in de 19e eeuw onder andere door Eugène Delacroix (1849), Ferdinand Hodler (1883) en Vincent van Gogh (1890). * Het schilderij van Van Gogh is erg beroemd geworden en wordt vaak als illustratie gebruikt bij besprekingen van compassie en bij uitleg over de beroemde parabel. In deze lezing wil ik onderzoeken wat we kunnen leren van de manier waarop Van Gogh het bijbelverhaal heeft uitgebeeld. Dat doe ik door zijn schilderij te vergelijken met dat van zijn voorbeeld Delacroix en zijn tijdgenoot Hodler, en wat ik zo ontdek vervolgens te bespreken vanuit religieus-humanistisch perspectief.

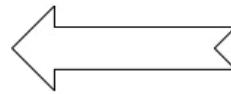
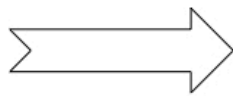
* Delacroix schilderde zijn barmhartige Samaritaan in 1849. We zien een dynamische en kleurrijke afbeelding van twee figuren en een paard, terwijl we nog net een lezende figuur uit het beeld zien stappen. Wie de parabel kent, kan aannemen dat dit de Leviet is die het slachtoffer wel heeft gezien maar met een boog om hem heen liep. Eerder heeft ook een priester dit gedaan, die verderop

in het schilderij nog vaag te zien is. Het geheel is gesitueerd in een ruig, bergachtig landschap op een smal pad langs water.

* Als we dit schilderij vergelijken met de versie van Van Gogh uit 1890, dan vallen een aantal zaken op. In de eerste plaats is het kleurenpalet van Van Gogh gematigder, met veel geeltinten en rustgevend blauw. Ook hier een ruig, bergachtig landschap met een watertje langs het pad, maar we zien een groter deel van het pad met daarop de weglopende Leviet en priester. Het meest opvallende verschil is natuurlijk de spiegeling die Van Gogh heeft toegepast, en dat heeft dramatisch gezien een opvallend effect. Doordat

we gewend zijn een afbeelding net als een tekst van links naar rechts te lezen, heeft de gespiegelde afbeelding een andere werking wat betreft voor- en achtergrond. Het paard van Delacroix staat met de voorkant naar links gekeerd en zal dus links het beeld uitlopen. Dat ervaren we als terug lopen, want het is waar ons oog vandaan komt. Het paard van Van Gogh staat met de voorkant naar rechts en loopt straks dus verder in onze kijkrichting, naar voren. In het schilderij van Van Gogh begint ons oog bij de openliggende en leeggeroofde koffer, waarachter de Leviet en priester verdwijnen naar de achtergrond. Vervolgens gaat ons oog naar de centrale middengroep, waar

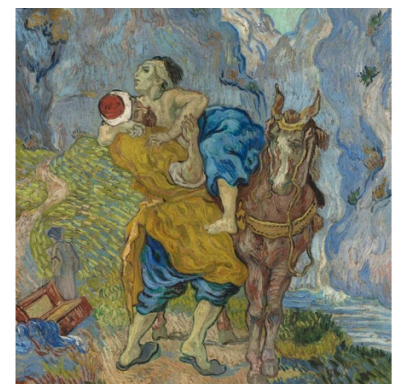
de Samaritaan de gewonde man op het paard helpt, dat zo dadelijk verder zal lopen, het beeld uit naar een niet zichtbare bestemming. In het schilderij van Delacroix begint ons oog bij het paard en komt dan via slachtoffer en Samaritaan bij de weglopende Leviet die nu als het ware voor ons uit lijkt te lopen een onbekende bestemming tegemoet. We zien niet veel van het pad, de afbeelding lijkt als het ware uit het kader te springen als een hoogst dramatische moment-opname. Is er nog een toekomst voor dit slachtoffer, of kan hij alleen nog maar terug naar de plek waar wij als toeschouwer vandaan komen en die de Leviet al lang achter zich heeft gelaten? Het schilderij van Van Gogh ervaar ik als hoopvoller, niet alleen door de kleur maar ook door het veranderde perspectief. Nu zijn het de Leviet en priester die in mijn beleving terug lopen, terwijl het paard dat het slachtoffer draagt een nieuwe toekomst tegemoet gaat.

*Een ander opvallend verschil is er met het schilderij van Hodler dat in 1883 werd geschilderd, zeven jaar voor dat van Van Gogh. Hier zijn het paard en het pad nauwelijks te zien en het riviertje lijkt eerder een zee. Op de voorgrond zijn twee figuren groot afgebeeld: een eigentijds geklede Samaritaan die het naakte slachtoffer te drinken geeft. Ook hier zien we een heel ander perspectief dan in het schilderij van Van Gogh. In de eerste plaats ontbreekt het pad dat een dimensie van ruimte en tijd geeft aan het schilderij van Van Gogh: uit het

schilderij van Hodler zien we niemand weglopen en dus ook in de tijd niet verder gaan. Maar een belangrijk dramatisch verschil is de situering van de twee hoofdfiguren. In het schilderij van Hodler ligt het slachtoffer volkomen weerloos en halfdood op de grond, er gaat geen enkele kracht van hem uit. De Samaritaan ondersteunt zijn hoofd en hangt over hem heen. De bovenpositie is voor de Samaritaan; het slachtoffer ondergaat zijn hulp passief vanuit een onderpositie.

* * Op het schilderij van Van Gogh daarentegen, heeft het slachtoffer de bovenpositie. Hij steunt op de Samaritaan, die achterover helt onder deze zware last. Het slachtoffer heeft duidelijk gewicht en lijkt ook nog over een zekere kracht te beschikken, afgaande op de spieren in zijn armen. Hij steunt op de Samaritaan maar lijkt ook zelf te proberen op het paard te komen; hij

ondergaat het gebeuren niet volkomen willoos en passief. Er zit duidelijk nog leven en potentiële kracht in deze man en er ligt nog een toekomst voor hem.

Daarin schuilt voor mij een belangrijke les als het om compassie gaat. Van Gogh ziet de halfdode man niet als slachtoffer, maar als een ander die in zijn lijden bijgestaan moet worden om weer op kracht te komen. Met een modern woord gaat het hier om 'empowerment', om de zorg voor de ander die die ander weer stem en handelingsmogelijkheden geeft. Die gedachte wil ik verder uitwerken, * in eerste instantie aan de hand van interpretaties van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan die hoogleraar Nieuwe Testament Annette Merz op de website van de Protestantse Theologische Universiteit geeft (2015).

Twee interpretaties van de parabel van de barmhartige Samaritaan

In een van de interpretaties die Merz naar voren brengt, staat centraal dat de Samaritaan zich in zijn binnenste liet beroeren door wat hij zag. In het Grieks staat er letterlijk: zijn ingewanden werden beroerd. In een eerdere Van Oosbreelezing heeft Manfred Horstmanshoff al op deze plastische beschrijving gewezen. Tot naaste word je volgens de parabel niet door kennis van ethische plichten, maar door mee te voelen en vanuit empathie tot actie over te gaan. Annette Merz formuleert het in haar blog zo: "De vraag hoe je zelf een naaste wordt is het centrum van deze parabel. En het antwoord zit in het aangaan van een relatie met de ander vanuit het toelaten van nabijheid, het je laten beroeren door de nood van de ander en het daardoor gekweekte mede-lijden. Zo wordt het lijden van de ander een deel van de eigen identiteit." Merz bespreekt echter ook een andere interpretatie, die ons niet in de rol van de Samaritaan maar juist in die van het slachtoffer doet kruipen. De gewonde man ziet de Samaritaan – voor hem een vreemde

of zelfs een vijand – op zich af komen en weet niet wat er zal gebeuren. Het verhaal leert ons zo beschouwd dat we misschien gered zullen worden door wie we als onze vijand ervaren, of door iemand van wie we radicaal verschillen. Je overleeft dankzij een persoon die negatieve gevoelens bij je oproept. Ik citeer Merz opnieuw: "Je moet dan erkennen dat deze persoon voor jou een naaste is geworden en - meer in het algemeen - dat de wereld alleen beter zal worden als iedereen rekening houdt met de mogelijkheid dat een vijand een voorbeeld van humaniteit kan worden, een voorbeeld dat iedereen ter harte moet nemen." Ik wil deze twee interpretaties van de door Van Gogh verbeelde parabel tot uitgangspunt nemen bij mijn verdere bespreking van compassie, waarbij ik steeds weer op het schilderij en wat ik daarvan leer zal teruggrijpen. Ik ontleen aan de genoemde interpretaties twee lijnen die ik verder zal uitwerken. De eerste lijn duid ik aan met een vraag: 'compassie door empathie?' Die vraag brengt me bij een kritische reflectie op de vaak gelegde verbinding tussen compassie en empathie. De tweede lijn noem ik 'compassie als de moed om iets nieuws te beginnen' en zij brengt ons bij een reflectie op wat anders en vreemd is.

* *Compassie door empathie?*

In de 11e Van Oosbreelezing heeft Manfred Horstmanshoff aandacht besteed aan de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan in relatie tot het begrip liefde zoals de apostel Paulus dat gebruikt. Zoals ik hiervoor al aangaf wijst hij erop dat de emotie die de Samaritaan overviel, in de Griekse tekst letterlijk wordt aangeduid als 'in zijn ingewanden bewogen worden'. Horstmanshoff legt uit dat het om het gevoel gaat dat we krijgen als iets of iemand ons echt raakt. We kunnen dit aanduiden met ontferming of met barmhartigheid, maar de vertaling met medelijden die de Nieuwe Bijbelvertaling kiest, en die ook Annette Merz in het citaat dat ik weergaf

gebruikt, is minder geschikt. Horstmanshoff wijst er mijns inziens terecht op dat de woorden ontferming en barmhartigheid – en ik zou daar compassie aan willen toevoegen – een gezindheid aangeven die dieper gaat dan medelijden. Ik citeer hem: "Het gaat om de liefde die maakt dat je naar iemand toe gaat."

Compassie lijkt letterlijk te kunnen worden vertaald door medelijden. We verplaatsen ons in de ander, we voelen haar of zijn lijden als ondergingen we het zelf, Merz zegt zelfs dat het lijden van de ander een deel van de eigen identiteit wordt. Ik wil echter een alternatieve benadering van compassie voorstellen, die inderdaad dichter aansluit bij woorden als ontferming, barmhartigheid en liefde. * De boeddhistische monnik Matthieu Ricard die uitgebreid op compassie ingaat in zijn boek *Altruïsme*, waarschuwt ervoor dat empathie en medelijden ons kunnen uitputten. Empathisch lijden of medelijden is een werkelijke ervaring van lijden. Uit neurowetenschappelijk onderzoek blijkt dat dezelfde hersengebieden actief zijn in de persoon die lijdt als in de persoon die zich hier empathisch in verplaatst. Voor zorgverleners die zich dag in dag uit empathisch in anderen verplaatsen, leidt dit op den duur tot vermoeidheid en burnout. Hoe zit het dan met dat 'in zijn ingewanden bewogen worden' waar ik hiervoor over sprak? Is dat dan niet precies deze uitputtende inleving?

Dat is niet gezegd. Ook Ricard vindt het van belang dat we ten diepste bewogen worden door de ander, maar niet door haar of zijn lijden als dat van onszelf te ervaren. Wat ons moet bewegen tot handelen is een golf van warmte en liefde die ons energie geeft en de ander als het ware uittilt boven de situatie van pijn en lijden die haar teneer drukt. Zoals op het schilderij van Van Gogh de Samaritaan niet bij de gewonde man neer gaat zitten en mee gaat lijden, maar de kracht vindt om de ander boven zich uit te tillen en daarmee ook nieuwe krachten in de lijdende man zelf aanboort. Laten we deze liefde als kern van compassie eens wat nader bekijken.

* Liefde begint met *aandacht*. Onze aandacht moet eenvoudigweg door iets of iemand getrokken worden, voor we ervan kunnen houden. Er moet iets present zijn en we moeten het opmerken voor we er een emotionele band mee kunnen opbouwen. Maar de relatie tussen liefde en aandacht is complexer dan dat. De ander present laten zijn en aandacht geven is helemaal niet zo vanzelfsprekend. Vaak zijn we in het waarnemen van de wereld om ons heen zo gericht op onze eigen verlangens en behoeften, dat we de dingen alleen bekijken in termen van hun nut of bedreiging voor ons. Kunnen we ze gebruiken of kunnen we ze beter vermijden? Ik noem dat een functionele waarneming en zij heeft overlevingswaarde. Als we ons in druk verkeer begeven, kunnen we maar beter op deze functionele manier waarnemen. We merken dan slechts die dingen op waarmee we rekening moeten houden voor onze veiligheid. In een samenleving die sterk op prestatie en efficiëntie is gericht, riskeren we deze functionele waarneming echter tot standaard te verheffen. We nemen weinig tijd voor een aandachtige waarneming waarin bruikbaarheid en nut helemaal geen rol spelen. De filosoof en auteur Iris Murdoch omschrijft aandacht als rechtvaardige en liefdevolle waarneming. Vanuit deze gedachte begint liefde weliswaar bij aandacht, maar heeft omgekeerd aandacht liefde nodig. Liefde is een kwaliteit van de aandachtige waarneming, die vraagt dat we ons vanuit emotionele betrokkenheid op de ander richten. Geen betrokkenheid die gericht is op onze eigen behoeften, maar een betrokkenheid die de ander tot haar recht wil laten komen. Rechtvaardig wil in dit verband zeggen recht doen aan de ander in haar of zijn unieke eigenheid, de ander er ten volle laten zijn als ànder die niet tot mijn wensen en belangen te herleiden valt. Bij Murdoch is dan ook de gedachte te vinden dat liefde berust op het plotselinge besef dat iemand anders werkelijk bestaat – niet als verlengstuk van waar ik naar verlang, maar met een eigen bestaan dat daar onafhankelijk van is. Murdoch spreekt van een plòtseling besef en het is ook een verontrùstend besef. De ander brengt namelijk iets bij ons teweeg; zij breekt

in op onze vanzelfsprekendheden, routines en zelfbeslotenheid. Liefde schudt ons wakker om ons te kunnen richten op de ander en op wat mogelijk blijkt als we niet langer opgesloten zitten in onszelf. Dat vraagt de moed waar ik straks verder over zal spreken. Vaak brengen we deze moed niet op. We sluiten ons liever af en lopen door, zoals de priester en de Leviet. Alleen als we ons openstellen kunnen we ten diepste bewogen worden en boven onszelf uitstijgen door prioriteit te geven aan de ander. Daarom vind ik die tilbeweging die centraal staat in de schilderijen van Delacroix en Van Gogh zo prachtig: door de ander op te heffen, overstijgt de Samaritaan ook zichzelf.

De prioriteit van de ander, dat is de titel van een boek van de Amerikaanse psycholoog Mark Freeman, die zich in belangrijke mate baseert op het denken van Iris Murdoch. Echt aandacht geven aan een ander vraagt werk, zegt Freeman. Het vraagt van ons in het nú te zijn en ons te laten voeden door wat daar te vinden is. Freeman verbindt aandacht met wat hij existentiële voeding noemt en ik zie hier een link naar het schilderij van Van Gogh. * We zien op het schilderij wat een inspanning het de Samaritaan kost om de gewonde man op het paard te helpen. Hier is sprake van de eerder genoemde golf van warmte en liefde die hem energie geeft. Dat is de existentiële voeding waar Freeman over spreekt en die ons in staat stelt onszelf telkens weer te overstijgen in een gerichtheid op de ander – die vervolgens voedend is voor onszelf. En dat brengt me bij een element van de parabel van de barmhartige Samaritaan dat in de tot nu toe besproken interpretaties misschien onderbelicht is gebleven: het gaat om een proces van heelwording. Niet alleen belooft de hulp van de Samaritaan heling voor de gewonde man, maar het innerlijk bewogen worden door de ander is ook helend voor de Samaritaan zelf. Hij verbindt zich met een ander op een manier die iets doet ontstaan dat groter is dan ieder van hen afzonderlijk. Zij worden naasten en we mogen die term voluit religieus verstaan. In hun relatie gaan zij deel uitmaken van een groter geheel – noem het het

Koninkrijk Gods – dat hun bestaan naar een hoger plan tilt. Aandacht, zegt Freeman, geeft ons beelden van heelheid en ook daarvan geeft het schilderij van Van Gogh een prachtig voorbeeld. De tillende Samaritaan, die steunt tegen het paard; de getilde gewonde, die steunt op paard en Samaritaan; het paard dat geduldig blijft staan en met zijn hoofd naar de mannen neigt: ze vormen in het beeld een eenheid en zo een belofte van heelheid.

* Toch begeef ik me met deze prioriteit van de ander waarvoor we gerichtheid op onszelf moeten loslaten – *ontzeling* noemen Murdoch en Freeman dit ook – op glad terrein. Velen hebben geleden onder een christelijke moraal die van hen vroeg zichzelf weg te cijferen, zichzelf op te offeren voor de ander zoals Christus het ons heeft voorgedaan. Is dat wat compassie van ons vraagt? Worden we geacht onszelf in het grotere geheel achter ons te laten? Zelfontkenning in een nieuw jasje? Wat kan een religieus-humanisme, dat recht wil doen aan belangrijke waarden als de waardigheid en bloei van ieder mens, hier tegenover zetten? Dat brengt me bij de tweede lijn die ik in relatie tot de parabel van de barmhartige Samaritaan heb aangekondigd: compassie als de moed om iets nieuws te beginnen.

* *Compassie als de moed om iets nieuws te beginnen*

In haar boek *Selfless Love and Human Flourishing in Paul Tillich and Iris Murdoch* gaat Julia Meszaros expliciet in op de christelijke nadruk op onbaatzuchtige liefde en zelfopoffering. Zij ziet een nauwe relatie tussen *liefde* en *zelfverlies* in de ethos van het Nieuwe Testament, dat van grote invloed was op de beide filosofen die in haar boek centraal staan: Tillich en Murdoch. Meszaros' centrale vraag – en mogelijk de centrale vraag van een door christendom geïnspireerd religieus humanisme – is hoe we ons leven kunnen vinden door het te verliezen in liefde. De paradox is dat we door

loslaten van onszelf en toewending naar de ander juist onszelf vinden en kunnen liefhebben. De theoloog en filosoof Paul Tillich maakt duidelijk dat we alleen door aanvaarding van de onvoorwaardelijke liefde van God tot zelfbeaming kunnen komen. Murdoch is beïnvloed door Tillich, maar laat het godsbegrip vallen. Zij spreekt van het Goede als dat waar onze liefde zich uiteindelijk op moet richten. Wat we als ons 'zelf' ervaren ontleent bestaansrecht aan zijn relatie tot dit transcendente Goede dat het ontmoet in de aardse ander. Voor zowel Tillich als Murdoch betekent onzelfzuchtige liefde een correctie op onze gehechtheid aan valse of naïeve beelden van wie we zijn en hoe we tot bloei komen. Ik zoek bij deze twee denkers aanzetten voor een religieus-humanistische opvatting van compassie die zelfverlies en zelfaanvaarding op spanning brengt en houdt, en die zo een opening biedt naar transformatie en een nieuw begin.

* Het belang van Tillich's denken voor religieus humanisme is dat hij de religieuze diepte van de seculiere cultuur zoekt en een scherpe scheiding tussen heilig en profaan afwijst. Theologie moet zich richten op dit eindige bestaan met zijn pijn en strijd. Zijn godsbegrip gaat niet over een bovenwereldlijke persoonlijke God, maar duidt in symbolische zin op de grond van ons bestaan of het Zijn-zelf ('Being as such'). Zijn wordt aangevochten door niet-zijn dat zich manifesteert in de dood, in ons voortdurende tekort schieten en in de leegte die we kunnen ervaren. Het menselijk bestaan is eindig, het is zijn dat wordt beperkt door niet-zijn. Het Zijn-zelf is in staat het niet-zijn steeds weer te overwinnen, het is de goddelijke kracht die bestaan geeft aan alles wat bestaat. De mens kan participeren in het Zijn-zelf en kan daar kracht aan ontleen. Dit vraagt echter moed: de bedreiging van ons bestaan door niet-zijn roept een bestaansangst in ons op die we concreet ervaren als angst voor dood, schuld of zinloosheid. Moed kan deze bestaansangst niet wegnemen maar kan haar als het ware opnemen in een uitgesproken waardering van het zijn, in een geloof in de macht van het zijn tegen alle bedreigingen in. Deze moed

leidt tot zelfbeaming – de moed om zichzelf te zijn. Maar zelfbeaming of zelfaanvaarding hangt onlosmakelijk samen met de moed om onderdeel te zijn door te participeren in een geheel, in een zijn-met-anderen-in-de-wereld. Hier vinden we Tillich's manier om zelfaanvaarding en zelfverlies op spanning te houden. Participatie is een kernbegrip in Tillich's visie en staat tegenover vervreemding. Vervreemding snijdt ons los van de grond of macht van het zijn, en daarmee van liefde. Hoe abstract Tillich's godsbegrip ook mag zijn, er is in zijn visie sprake van liefde die naar ons uitreikt. Waar we die liefde kunnen aanvaarden is heelwording mogelijk, zij het als kortdurende en voorbijgaande ervaring. Naar mijn mening kunnen zijn en worden in dit perspectief niet tegen elkaar uitgespeeld worden: de bedreigingen door het niet-zijn maken voortdurende overwinning daarvan nodig door middel van participatie in het Zijn-zelf, resulterend in transformatie van het menselijk bestaan.

* Tillich's benadering is zoals gezegd abstract en ik wil onderzoeken of zij zich laat verbinden met de barmhartige Samaritaan en het beeld dat Van Gogh daarvan geeft. In de parabel is de bedreiging door het niet-zijn pregnant aanwezig: de beroofde man ligt halfdood op de grond. De rovers hebben hem bijna zijn leven en alles wat zijn bestaan uitmaakt ontnomen. Het niet-zijn duikt echter ook in andere vorm op: in de gestalte van de vreemde, de vijand, de ongeliefde Samaritaan. Als we de parabel vanuit het gezichtspunt van het slachtoffer lezen, is geloof in de macht van het zijn verre van vanzelfsprekend. De gewonde man weet immers niet wat de Samaritaan met hem van plan is en of deze geen nieuwe bedreiging vormt. Erkennen dat deze persoon voor hem een naaste is geworden vraagt inderdaad moed. De compassie van de ander aanvaarden - zelfs actief meewerken aan diens pogingen tot hulp - is een daad van participatie die ver uitreikt boven de acute noodsituatie naar een transformatie van het eigen zelf. Wie de liefde van een vijand aanvaardt opent zich naar een nieuwe manier van zijn, naar een worden dat bevrijd is van een vijandsbeeld. Daarin

zie ik het belang van Van Goghs gespiegelde weergave van het beeld van Delacroix: het beeld brengt zo sterker tot uitdrukking dat de gewonde man een toekomst tegemoet gaat waarin iets nieuws gaat beginnen.

Iets nieuws beginnen, dat vraagt naast moed ook verbeeldingskracht. In de parabel hebben zowel de Samaritaan als de gewonde verbeeldingskracht nodig om hoop te kunnen hebben op redding. Ze moeten immers verder durven kijken dan de 'naakte feiten' van wat hier-en-nu gegeven is. Ze moeten onderzoeken wat er mogelijk is in deze hopeloze situatie, ook al hebben ze geen enkele garantie dat dat mogelijke zich laat realiseren. De Samaritaan weet niet of de gewonde nog te redden is en of deze zijn hulp wel zal aanvaarden; de gewonde man legt zijn lot in de handen van een mogelijk vijandige vreemde. En toch gaan zij gezamenlijk op zoek naar een nieuw perspectief, ze komen in beweging.

* Iris Murdoch stelt dat de verbeelding ons een waardevol ideaal verschaft waarnaar wij kunnen handelen. Verbeelding is in haar optiek geen vlucht uit de werkelijkheid, maar het zien van de rijkdom van de werkelijkheid die mogelijkheden in zich draagt waar we doorgaans aan voorbij kijken. De kracht van grote kunst is dat zij onze ogen hiervoor opent, zoals het schilderij van Van Gogh ons laat zien wat compassie ten diepste is. Murdoch stelt: "Het hoogtepunt van kunst is dat zij kan laten zien wat het meest nabij is, wat ten diepste en duidelijk waar maar gewoonlijk onzichtbaar is" (1992, p.90; vert.HA). Kunstenaars leren ons zíen en intens te ervaren. Zij helpen ons om tot in onze ingewanden bewogen te worden.

Verbeelding is echter geen bijzonder vermogen, dat slechts aan kunstenaars zou zijn voorbehouden. Het is een kwaliteit die deel uitmaakt van alle processen waarin we werkelijk aandacht aan iets of iemand besteden. Door aandachtig te kijken zien we de ander niet alleen in hoe deze feitelijk is, maar ook in zijn of haar potenties. Dat gebeurt bijvoorbeeld in vriendschap. Deze aandachtige, verbeeldingsvolle manier van waarnemen, en breder deze aandachtige, verbeeldingsvolle manier van participeren in de

wereld, zijn mijns inziens van belang als het gaat om een religieus-humanistische spiritualiteit die ik aanduid als een spiritualiteit van het mogelijke. Ik volg Murdoch nog even in mijn verkenning van deze vorm van spiritualiteit.

* Spiritualiteit betekent voor Murdoch het zoeken naar transcendentie, op basis van een heldere en compassievolle waarneming van het menselijk bestaan. Ze waarschuwt ons ervoor dat transcendentie een moeilijk en ongrijpbaar idee is, dat zich in valse gedaanten kan hullen. We maken gemakkelijk een misleidend beeld vanuit een persoonlijke behoefte. Zo ontstaan beelden van een almachtige God die in ons leven ingrijpt, of we verwachten redding van een wereldse sterke leider. Ook idolen kunnen troostende dromen bieden van succesvol, geslaagd leven. In Murdochs termen wordt transcendentie gemakkelijk "een troostende droom die vanuit menselijke behoefte geprojecteerd wordt op een lege hemel" (ibid., p.347; vert.HA).

Toch is transcendentie in àndere vorm, transcendentie die juist bestaansverheldering brengt, in feite inherent aan het menselijk bestaan. Transcendentie betekent voor Murdoch namelijk het àndere, het vreemde dat inbreekt in ons vertrouwde wereldje waarin we onze veiligheid zoeken. Dat gebeurt bij ingrijpende ervaringen zoals een groot verlies, maar ook bij kleine gebeurtenissen die ons verrassen of onze verwondering wekken. Er wordt iets teweeg gebracht wat onze behaaglijke maar bedriegelijke droombeelden doorbreekt. Waar dat gebeurt, kunnen we ons openen voor wat Murdoch het Goede noemt. Zij benadrukt dat we het transcendente Goede ontmoeten in de particuliere anderen om ons heen – in gewone mensen, dieren, planten, dingen – wanneer we die anderen met aandacht waarnemen in hun unieke kwaliteiten.

Recht doen aan die ontmoetingen, het anderszijn van de wereld om ons heen onder ogen zien en respecteren, lukt ons echter nauwelijks. Steeds weer passen we de ander in in zelfzuchtige pogingen de wereld naar onze

hand te zetten. Liefde voor het Goede, voor Murdoch de kern van spiritualiteit, vergt blijvende morele inspanning. Pogingen goed te leven hebben baat bij creatieve verbeelding die onze liefde en respect wekt voor kleine, schijnbaar onbeduidende details in de wereld om ons heen: een glimlach van een ander mens, een bloem, een woordspeling in een gedicht, een mooie melodie. Die details kunnen een verlangen naar het Goede in ons wekken. Murdoch spreekt van 'vonkjes waarheid' die in ons leven van alledag kunnen oplichten. In lijn met Murdochs denken kan spiritualiteit opgevat worden als een duurzame houding van aandachtige, verbeeldingsvolle betrokkenheid op het bestaan dat zich opent naar het Goede.

* Meer dan Murdoch, maakt Tillich duidelijk dat we ook liefde terugkrijgen. Ook hij gaat ervan uit dat dat in relatie tot particuliere anderen gebeurt. In aansluiting bij Martin Buber stelt hij dat we in een eindige ik-gij relatie de eeuwige Gij kunnen ontmoeten. Juist in de ik-gij relatie verbinden we ons met de dragende grond van ons bestaan en kunnen we de liefde die daarvan uitgaat ervaren. In termen van aandacht en verbeelding: aandacht brengt de ik-gij relatie, waarin we de ander werkelijk als ànder kunnen erkennen, tot stand. De verbeelding maakt het vervolgens mogelijk die relatie te zien in het licht van het transcendente Gij, het Zijn-zelf, dat nieuwe bestaansmogelijkheden opent voor zelf en ander. Dat is geen passief gebeuren: aanvaarding van Gods liefde is een vorm van verantwoordelijkheid nemen.

Laten we dit concreter proberen te maken aan de hand van de barmhartige Samaritaan. De Samaritaan ziet een halfdode man langs de weg en wordt hier ten diepste door bewogen. De gewonde is voor hem geen lastig obstakel waar je met een boog omheen loopt, zoals de priester deed. Door aandacht te besteden aan de gewonde man ziet hij in hem een mens met levenskracht, met mogelijkheden tot leven. Zijn liefdevolle uitreiken naar de ander wordt beantwoord in het vertrouwen dat de gewonde man hem

schenkt. In dat wat tussen hen gebeurt is een levenskracht werkzaam die we kunnen aanduiden als Ik-Gij, als Zijn-zelf, als het Goede of als God en die ons in staat stelt opnieuw te beginnen ook waar ons leven dood lijkt te zijn gelopen.

* *Afsluiting*

Ik kom tot een afsluiting. Mijn reflectie op de parabel van de barmhartige Samaritaan en de verbeelding daarvan door Van Gogh, maakt me duidelijk dat compassie een relationeel gebeuren is, waarin een resonantie ontstaat tussen zelf en ander die een nieuw begin mogelijk maakt. De zorg die voortkomt uit compassie legt ook verantwoordelijkheid bij de ander, die de zorg moet aanvaarden en mogelijk moet maken. Op het schilderij van Van Gogh zien we dit gebeuren. De gewonde man werkt mee in de poging van de Samaritaan om hem op het paard te tillen: hij aanvaardt de hulp en doet een beroep op zijn laatste krachten om op de rug van het paard te komen. Alleen zo opent zich een weg naar nieuw leven.

Nieuw leven, Nieuw Zijn in termen van Tillich, dat naar mijn mening altijd ook een wóorden is, dat is de kern van een spiritualiteit van het mogelijke, en compassie draagt daartoe bij. In compassie is verbeelding werkzaam als kracht die ook in onmogelijke situaties een tegendraadse mogelijkheid doet verschijnen. Dat kan zich manifesteren in iets heel kleins, een bemoedigend gebaar waarvoor een zwaar ziek iemand zich opent en dat hem helpt de dag weer met enig vertrouwen tegemoet te zien. We moeten het belang daarvan niet onderschatten. Een compassievol gebaar maakt dat de zieke zich weer als mèn's met unieke kwaliteiten gezien voelt. In Murdochs termen komt een dergelijk gebaar voort uit een verlangen naar het Goede dat we alleen kunnen ontmoeten in wat anders is dan onszelf. Dat beide partners in de compassievolle relatie hun eigenheid inbrengen is van

cruciaal belang: juist daardoor ontstaat een ruimte waarin iets nieuws, een transcendente mogelijkheid kan oplichten.

Dat gebeurt in het kleine en alledaagse en maakt dat we daarin zin kunnen ervaren. Het gebeurt waar mensen met ontferming bewogen worden, zoals in de parabel van de barmhartige Samaritaan. De consequenties daarvan kunnen het alledaagse ver overstijgen. Zoals we in het begin van deze lezing zagen kan de parabel begrepen worden als oproep om een naaste te ontdekken in wie we als vijand ervaren. De gelijkenis zet ons ertoe aan te erkennen - ik citeer opnieuw theologe Annette Merz - "dat de wereld alleen beter zal worden als iedereen rekening houdt met de mogelijkheid dat een vijand een voorbeeld van humaniteit kan worden, een voorbeeld dat iedereen ter harte moet nemen." Hier krijgt de compassievolle relatie een politieke betekenis, omdat zij de mogelijkheid opent naar een plurale samenleving waarin we de waarde ontdekken van wat ons vreemd is en dat we misschien zelfs als vijandig ervaren. Mijn lezing eindigt zo met een uitnodiging: de uitnodiging om met elkaar een religieus-humanisme uit te bouwen dat zich laat inspireren door een spiritualiteit van het mogelijke die ons persoonlijke en publieke leven inspireert. Een spiritualiteit waarin compassie en verbeelding werkzaam zijn om iets nieuws te kunnen beginnen: een wereld waarin we met aandacht leven, om ontmoetingen met een ander te kunnen hebben waarin we een liefde kunnen ervaren die groter is dan wij. Waar we de moed hebben om die liefde te aanvaarden brengen we elkaar tot bloei. We ontdekken dan – zowel dichtbij huis als in maatschappelijke betrokkenheid - hoe we ons leven kunnen vinden door het te verliezen in liefde.

*